

ЖАНРОВА СВОЄРІДНІСТЬ ПОДОРОЖЕЙ ЮЗЕФА ІГНАЦІЯ КРАШЕВСЬКОГО

У запропонованій статті простежуються художні принципи та своєрідність жанру подорожі у творчості Юзефа Ігнація Крашевського. Автор акцентує увагу на неоднозначності визначення цього літературного твору, його жанрової свободи, взаємодії з проблемою кліше, а також аналізує залежність від змін, що відбуваються в літературі взагалі.

Наше життя – це подорож, ідея – путівник.

Немає путівника, і все зупинилося.

В. Гюго

Подорожня література належить до найдавніших жанрів літератури. Путівники, подорожні щоденники, описи, нотатки, репортажі надійно увійшли в ряд літературних творів. Подорожню літературу прийнято розділяти на художню та нехудожню. Для цього жанру характерний симбіоз художніх та нехудожніх форм, вільний спосіб поводження з матеріалом на розсуд автора, поєднання різних жанрів або їхніх елементів у межах одного художнього простору. Індикаторами жанру подорожі є вказівники часу і простору, які допомагають відтворити маршрут і час подорожі.

Кожна подорож окреслює певний відрізок часу. Наукові визначення цього жанру розмиті та нечіткі. Неузгодженість у термінології призводить до того, що літературознавці рідко звертаються до наукового визначення та обґрунтування жанру подорожі. Завдяки внутрішнім взаємовпливам, синтезові різних жанрів у межах одного, подорож набуває вільного характеру. Літературній подорожі властиві глибокі внутрішні процеси – думки, відчуття, переживання, зумовлені певною мандрівкою. Подорож є не тільки предметом, а й тлом для глибоких рефлексій.

Жанр подорожі нерозривно пов'язаний з поняттями простору та часу. Простір і час є основними категоріями пізнання світу, а їх нерозривність у природі та мові має універсальний характер. Просторово-часова організація твору зумовлена як правило внутрішньою будовою твору, змістовою характеристикою, позицією автора та його світоглядом. Хронотоп визначає художню єдність літературного твору в його відношенні до його жанрової структури. Розглядаючи численні дискусії щодо віднесення подорожі до жанру чи жанрового різновиду, ми дійшли висновку, що незважаючи на свободу побудови художнього простору творів такого типу, їх варто віднести до жанру зі своєю ланкою різновидів. Ми маємо на меті дослідити художній стиль Ю. І. Крашевського, який відрізняє його від інших письменників, що звертались до цього жанру, простежити генезу його творчих зацікавлень, реалістичні і романтичні тенденції у творчості. Варто зазначити, що автори досить вільно називають свої твори, написані в жанрі подорожі. Адже, на думку польського дослідника Чеслава Згожельського: "Немає літературного жанру в розумінні чогось постійного, незмінного, що можна було б раз і назавжди визначити. Це поняття динамічне, таке, що зазнає змін у залежності не тільки від іманентних законів власного і внутрішнього розвитку, але також, від змін, через які проходить одночасно вся система літератури" [1: 31].

Одночасно, з притаманною подорожній літературі жанровою свободою, вона взаємодіє з проблемою кліше та стереотипів. Подорож має чіткі індикатори жанру: часову протяжність, опис певного маршруту, легкість та невимушеність стилю, різноплановість матеріалу пропонованого читачеві, яскраво виражене авторське "я". Водночас цей жанр пропонує досить гнучкий спосіб організації твору як естетичної цілості, де обсяг, зміст, форма визначаються автором та зазначаються ним у підзаголовках – як то спогади, нотатки, записки, щоденники. Як правило, усім цим творам властива насиченість фактами, детальною інформацією, емоційною енергетикою від вражень, отриманих під час подорожей. Письменники намагались намалювати широку картину звичаїв, характерів, портретів, культурного, суспільного життя мешканців відвіданих місцевостей. Наприклад, у Франції у XVIII столітті були популярні "фізіології", присвячені мешканцям різних географічних регіонів: селянам, ремісникам, міщанам. Подібність фізіологічного нарису та подорожі полягає в однакових функціях – спостерігати і вивчати явища, типи людей на основі поєднання художнього і наукового мислення. Тому переважно всі подорожі містять у собі фізіологічні нариси.

Особливого розвитку цей жанр досяг у добу романтизму. Історизм мислення романтиків виявлявся у прагненні зрозуміти сучасність, звернувшись до минулого. У цей період фольклор став джерелом знань для відродження звичаїв, мови рідного народу, пізнання себе в національній сутності та загальнослов'янській єдності. Зацікавлення фольклором та народними віруваннями, звичаями, обрядами розширює час і простір з сучасного на минуле та потойбічне. У зацікавленості фольклором виявляються національні риси, ментальність народу. Усі ці риси властиві творчому доробку

Ю. І. Крашевського в жанрі подорожі. Мотиви мандрівок Ю. І. Крашевського легко прочитуються в його подорожніх нотатках, а також в епістолярній спадщині. Однак головним джерелом знань про культуру та історію свого краю, а також інших країн були подорожі письменника.

Жанр подорожі у творчості Ю. І. Крашевського не випадковий. Він повністю відповідав естетичній концепції письменника – правдивого відображення дійсності. У дискусії з Міхалом Грабовським про історичний роман Ю. І. Крашевський зазначив власну позицію щодо документалізму. У статті "Слово про правду в історичному романі" він обґрунтував основні принципи побудови твору, що базується на автентичних матеріалах. Саме тут він виголосив, що правда в історичному романі двояка – мистецька і історична, що дозволяє поєднувати документалізм з вимислом. Новатор, відкритий до мистецьких пошуків, він випередив багатьох своїх сучасників, виголошуючи засади реалістичного мистецтва – розуміння літературного твору як виду суспільного самопізнання, ролі споглядання у творчому процесі, заохочення до відкритої композиції. Він розвивав та пропагував нові форми літератури. Такі твори становлять зразок нового витка в подорожньому письменстві XIX століття. Неймовірна жага пізнання чітко простежується в усіх його подорожах. Він цікавився усім з чим має справу, і що прагне пізнати допитливий мандрівник, передусім історією відвідуваних місцевостей, яка часто становила провідний мотив його мандрівки. Зацікавленість Ю. І. Крашевського історією є не випадковою, беручи до уваги хоча б той факт, що він є зачинателем польського історичного роману, попередником та вчителем Генріка Сенкевича. Письменник детально вивчав звичаї мешканців відвідуваних теренів, наукові досягнення, культурні надбання. Юзеф Крашевський демонструє універсальний тип ученого – етнографа, біолога, географа, історика в одній особі. Обдарований надзвичайною енергією, пізнавальним прагненням і непересічним ентузіазмом, Ю. І. Крашевський зміг поєднати у своїх творах знання звичаїв, відвідуваних ним місцевостей, із власним талантом та глибокими знаннями з інших сфер і художньо їх осмислити. Він також активно користувався різноманітними архівами, досліджував цінні рукописи та включав їх у контекст своїх літературних мандрівок.

Його "Спогади про Волинь, Полісся та Литву" (1841 р.) є цінною скарбницею історичних та краєзнавчих відомостей і водночас непересічним літературним твором. Важливим моментом є те, що він був написаний вже після завершення мандрівки. Якщо під час подорожі виникали ті чи інші думки, рефлексії з приводу побаченого та пережитого, записувалися вони вже після закінчення вояжу. Візуальне оформлення текстового простору має вигляд окремих оповідань, що складають одну змістову і композиційну цілісність – усі частини об'єднані в розділи однієї книги. Певна фрагментарність, укладена в продуману єдність, дає підстави говорити про повноцінну літературну подорож. Кожна з двадцять однієї частини книги може бути окремим автономним оповіданням, адже усі вони становлять розділи книги та мають свої назви. Незважаючи на формальну й тематичну автономність кожного розділу, разом вони утворюють наративну цілість, гармонійно кореспондуючи між собою. Така структура твору свідчить про ретельну та копітку працю письменника над книгою.

Художній стиль Ю. І. Крашевського визначається поєднанням наукового, філософського і художнього типу мислення. Історичний матеріал у його творах актуалізується, художньо осмислюються різні рівні минулого і сучасного, що є вже не просто відтворенням реалій, а узагальненням, своєрідною філософією історії.

Інший твір Ю. І. Крашевського цього типу – "Спогади про Одесу, Єдисан та Буджак" – цікавий тим, що автор надав йому форму щоденника подорожі, зазначивши це в підзаголовку. Твір відрізняється від попередніх подорожей Ю. І. Крашевського тим, що був укладений у хронологічному порядку. Оповідь підпорядкована спокійному ритму мандрівки, маршрутові, погодним умовам та науковому інтересу письменника. Такий тип подорожі становить взірєць захоплення автора історією. Описи природи у творі становлять передмову до лекції з історії, яка відкриває завісу минулого. Історія є основною цінністю подорожей Ю. І. Крашевського, що вирізняє його серед багатьох інших письменників, які зверталися до цього жанру. Письменник мав власне бачення історії та трактування історичних подій, зазначаючи, що деякі автори "оточені фактами, не вміють їх пов'язати і поєднати, розрізнені, нетерпеливо намагаються зіставити, зклеїти, а робота розпадається і не хоче існувати" [7: 5]. Історія у подорожніх творах Ю. І. Крашевського стає основоположною цінністю, набуває комплексного характеру, залучаючи інші науки – археологію, етнографію, географію та інші. Письменник неодноразово наголошував, що й "горстка землі може викликати пошану. Якби на неї впала чиясь сльоза, ступила нога, змішався з нею попіл, зберігав спогади – та горстка землі мала б високу вартість" [5: 273]. Подорожуючи, автор одночасно систематизував набуті знання, збирав малодосліджені факти. Так, наприклад, на мурах Луцького замку Ю. І. Крашевський намагався віднайти сліди іхтіолітів. Свідчення минувшини він шукав передусім у землі, а суть людського існування вбачав у пам'яті та історії, адже історичні знання, на думку письменника, визначають розвиток людства. Збереження історичних пам'яток від забуття окреслює стиль Ю. І. Крашевського, набуває рис наукового пошуку письменника. Слово теж має свою археологію, до якої часто

зверталися романтики – етимологію. Користуючись цим постулатом, Ю. І. Крашевський розшифровував ономастичні загадки, вивчаючи взаємовпливи різних мов. Під час подорожі працював у бібліотеках та архівах, які обов'язково відвідував, збагачуючи свої знання новими матеріалами. Юзеф Крашевський відкидав будь-яке заперечення як чинник історичного розвитку:

"У нашому світі існують речі, які не слід заперечувати, в яких сумніватися, відкидати: існує практичне життя, моральні настанови, потреби суспільного життя. Мораль категорична, вимагає одне, забороняє інше, від одного до іншого немає шляху, між одним та іншим немає і не може бути зв'язку" [3: 25].

У категоріях такого морального ригоризму письменник вбачав прояви романтизму. Заборони призводили до руйнівних процесів, а для Ю. І. Крашевського основоположними цінностями були загальна згода, гармонія людини та Бога. Суть людини за Ю. І. Крашевським визначається категоріями пам'яті та історії. Історія визначає сутність народу, якому належить. Знання власної історії визначає сутність життя, адже вона проходить органічний розвиток. Вивчати історію означає культивувати традицію, якій загрожує забуття та смерть. Якщо народна історія проходить органічний шлях, тоді наперекір історичним катаклізмам вона збереже свою циклічність та безперервність. Подорожуючи провінцією, письменник намагався зберегти й утвердити духовні цінності в пам'яті народу. Він відстоював романтичний постулат, який проголошував, що "народи під опікою Христа не гинуть, не зникають", адже "...втративши державність, невтомною спокійною працею можемо і повинні утримати в собі життя" [3: 26]. Історія в його розумінні завжди була тривалим процесом, сповненням праці та труднощів. Саме тому і цикл історичних романів Ю. І. Крашевського характеризувався баченням цілісності й нерозривності історичного розвитку.

Книги Ю. І. Крашевського про подорожі характеризуються фрагментарністю та епізодичністю, адже вони стали наслідком накопичення історичних відомостей про забуті цивілізацією місцевості. Така неповна картина історії змушена послуговуватися фрагментами, а тому особлива роль припадає археології, яка займалася рештками історії. Незважаючи на те, що подорожі Ю. І. Крашевського мали фрагментарний характер тексту, наявність різних уривків, проте текст сприймається як цілість. Мандри в просторі – це не лише форма фізичного переміщення між об'єктами, а й мисленнєва та чуттєва діяльність автора.

"Спогади про Одесу, Єдисан та Буджак" характеризувала коротка дистанція часу між безпосередніми подорожніми враженнями та їх літературною фіксацією. Постійна зміна тла акції та новизна і незвичайність для читача описуваних місцевостей становлять динамічність оповіді. Пасивна динаміка змушує автора до статистичного опису краю. Постійна зміна причиново-наслідкових принципів надає авторові велику свободу поводження з текстом.

Художній світ подорожей Ю. І. Крашевського орієнтовано навколо історії, пам'яті людства. Цій цінності підпорядковані всі подорожні твори польського письменника. Просторово-часова структура художнього тексту є засобом тлумачення буття через художність та мову твору. Поетика просторово-часових відносин, проблема авторського кругозору, його способів сприйняття реальності відбиває специфіку подорожей Ю. І. Крашевського. Оцінка автором суб'єкта спостереження визначає характер інших пластів подорожі: просторово-часового, фразеологічного, психологічного, ідеологічного та інших.

Подорожі Ю. І. Крашевського часто містять статичні описи краю. Автор вільно поводить з матеріалом, на власний розсуд організовуючи художній простір текстів. Його твори подорожнього змісту мають, як правило, не одну мету, а кілька. Автора цікавлять історичний, археологічний, естетичний, філософський, краєзнавчий та інші аспекти. Презентація результатів подорожей відбувалася у письменника в різний спосіб – "Спогади про Волинь, Полісся та Литву" укладені в збірник оповідань, "Спогади про Одесу, Єдисан та Буджак" – становлять статичний опис шляху, "Картки з подорожей" – містять здебільшого мистецько-культурні рефлексії.

Усі подорожі Ю. І. Крашевського мають елементи інтелектуальної подорожі. Вони наповнені фактами, статикою та динамікою, демонструють культурне і суспільне коріння культурних формацій відвідуваних територій.

Волинь та Поділля були для письменника не лише землею замків та палаців, як для його попередника Олександра Пшежджецького, який здійснив подорож українською землею на замовлення уряду для статистичного огляду краю. Під час своєї мандрівки він затримувався лише в палацах і докладно описав це у своїй книзі "Поділля, Волинь, Україна" (1841). Натомість Юзефа Крашевського передусім цікавили люди, їхні помешкання, церкви, корчми, пейзажі. У "Спогадах про Волинь, Полісся та Литву" йому вдалося створити романтичну панораму, обрамлену талановитим словом. Цей твір містить захоплюючі описи пейзажів лісів, долин, річок. "Який же поетичний цей край! Скільки думок тут можна зібрати, скільки причин для роздумів. Руїни палаців, цвинтарі, легенди! Які прекрасні краєвиди!" [6: 39]. Усе це знайшло відображення у творах письменника.

На відміну від багатьох романтиків, він охоче використовував описи промислових пейзажів та зображував буденність життя. Особливу увагу Ю. І. Крашевський приділяв селу та його мешканцям. У творах письменника індикаторами простору сільської місцевості є церква, корчма, цвинтар на краю села, млин над ставком. Детальність описів вказувала на реалістичний характер стильової манери автора. Письменник порівнював села і мешканців різних регіонів та країн, відзначав оригінальність та чарівність пограничних, на думку польського письменника, польських земель. У "Гавендах про літературу і мистецтво" Ю. І. Крашевський писав: "Звертаюся до села як неторкненого досі матеріалу, як найістотнішої частини нашого краю, який завжди найбільше жив сільським життям, бо міста вже пахли такою німеччиною і чужинністю" [8: 11]. Зауважимо, що звернення до теми села та народної творчості – основна риса його подорожей.

Письменник наголошував на безперервній тривалості народної традиції, зв'язку людини з землею. У центрі його уваги завжди була людина з особливостями своєї ментальності, вбрання, поведінки, які описані у творах письменника до найменших деталей. У фізіономічних описах людей, які мешкають у різних регіонах, Ю. І. Крашевський пробував творити регіональні генотипи, зіставляючи різні групи людей на основі культурних відмінностей, одягу, антропології мешканців:

"На Волині і Поділлі", – писав Ю. І. Крашевський, – "чоловіки скрізь гарні й статні, а жінки страшенні. А на Поліссі навпаки. Це правда, що і риси обличчя, і характер народу, і волосся, і різна стать доводять різне походження мешканців Полісся і степу" [4: 53].

На основі таких антропологічних контрастів письменник робить висновки про культурні відмінності, які спостерігав на ярмарках, при обрядах, пробував накреслити загальний образ селянина. Такий глибокий інтерес до сільських буднів, реєстрація та опис волинської та поліської дійсності поєднувався з критикою закордонних вояжів. "На жаль, завжди шукаємо картини далеко від себе, але ніколи біля себе... спокушаємося чужим, а свого так наслухаємося, надивимося, що воно втрачає для нас свою принадність... тому іноземець, який щойно прибув до нашого краю більше в нас побачить і краще опише" [6: 26]. Спосіб зображення сільського життя та селян у подорожах Ю. І. Крашевського поєднував у собі як романтичні, так і реалістичні риси – захоплення природою, співчуття до злидненого життя селян і водночас детальні реалістичні описи їхніх буднів.

Подорожні нотатки Ю. І. Крашевського вказують на генезу його зацікавлень. Спосіб зображення фактів і подій, як і формулювання спостережень свідчать про те, що автор є вченим і літератором в одній особі. Наприклад, його "Спогади про Волинь, Полісся і Литву" є повноцінним художнім твором, а "Спогади про Одесу, Єдисан і Буджак" – більше нагадують археологічно-історичне дослідження відвідуваних місць, хоча не позбавлених емоційності та хисту письменника.

Інша подорож Ю. І. Крашевського "Картки з подорожей" теж з'явилася під впливом пізнавальної діяльності автора. Цей твір містить враження письменника з мандрівок не рідною землею, а подорожі письменника до Західної Європи. Під час своїх кількарізних подорожей до Італії у 1858-1864 роках Юзеф Ігнацій Крашевський відвідав Венецію, Женеvu, Флоренцію, Рим, Неаполь та інші міста. У Римі перебував найдовше. Крім подорожі до Італії 1858 року, яку вважав найцікавішою, відвідав також Австрію, Францію та Німеччину. Розповідь про західноєвропейську мандрівку вийшла окремою книгою в кілька томів і отримала назву "Картки з подорожей 1858-1864 років". Перший том, присвячений історії італійського мистецтва, вийшов друком у 1866 році. У другому томі, який був виданий у 1874 році, йдеться переважно про подорож до Франції та Німеччини.

У "Картках з подорожей" Юзеф Ігнацій Крашевський презентував свої погляди на тему мистецтва італійського ренесансу, а також здійснив аналіз європейського мистецтва від найдавніших часів до сучасного авторові періоду. У своїх висновках прагнув передусім надати об'єктивне висвітлення всього побаченого і почутого під час подорожі. Мандруючи на чужині, письменник відкрив нові способи пізнання іноземної дійсності. Не варто, однак, шукати в цих книгах систематизованих усталених поглядів на мистецтво італійського ренесансу. Належачи до основних творів польського подорожнього письменства, "Картки з подорожей" свідчать про обізнаність Ю. І. Крашевського не лише в питаннях культури та мистецтва, а також у питаннях духовного розвитку європейської цивілізації на тлі історичних подій.

У цьому творі автор увиразнив реалістичні тенденції, відійшовши від романтичного захоплення дійсністю, глибше аналізує вплив соціально-історичних обставин на розвиток різних галузей освіти, науки, культури, проявляє меншу зацікавленість минулим та більшу сучасним станом життя цих держав. Порівнюючи матеріальні та духовні цінності слов'ян та західних європейців, Юзеф Крашевський робить висновки про ширший та глибший внутрішній світ слов'ян, спираючись на менший простір помешкань, вулиць, меншу масштабність будівельних споруд західних європейців. Цей твір є естетично привабливим для читачів, адже був написаний під враженням від природи та нового культурного рівня іншого простору, особливо культурою і мистецтвом Італії, прагнучи ґрунтовніше пізнати історію цієї країни, яка в "Картках з подорожей" представлена найдетальніше і з найбільшою художньою майстерністю літератора. Порівняно з Італією, інші країни дуже стисло

описані Ю. І. Крашевським у цій книзі. "Картки з подорожей" хоч і не вважаються найкращим твором у подорожньому доробку письменника, проте є скарбницею спостережень і містять багато мистецьких рис.

Подорожі для Ю. І. Крашевського були шляхом пошуку істини, нових знань, спробою віднайти нові наукові факти. Для них характерними є глибокий інтерес до різних наук, постійне поглиблення своїх наукових та літературних здібностей. Вони стали результатом копіткої праці, наукових пошуків, глибини дослідницьких інтересів, потреб пізнавати все нові горизонти науки, історії, бажання розкривати загадки минулого. Увага до минувшини стала домінантою подорожнього письменства Ю. І. Крашевського. У своїй мандрівній творчості він проявив себе як глибокий мислитель, справжній поціновувач народних традицій, знавець історії та мистецтва, вдумливий споглядач і талановитий письменник. Творам Ю. І. Крашевського властиві кращі художні риси європейського подорожнього письменства, як і творам цього жанру таких видатних письменників як Віктор Гюго, Даніель Дефо, Джонатан Свіфт, Луїс Стерн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ЛІТЕРАТУРИ

1. Копистянська Нонна. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства: Монографія. – Львів: ПАІС, 2005. – С. 368.
2. Giedroń Magda. Podróż jako poszukiwanie tożsamości\ Colloquia Communia. Tożsamość człowieka wobec życia i śmierci. Pod red. J. Mizińskiej, H. Rarot. – Lublin 1999. – S. 207-212.
3. Dziechcińska H. Podróż i jej miejsce w świadomości społecznej. Odrodzenie I reformacja w Polsce, XXXIII 1988, S. 27-51.
4. Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku. – Warszawa, 1985. – s. 473
5. Kraszewski J. I. Kartki z podróży 1858-1864. – Warszawa, 1977. – s. 583
6. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Warszawa, 1985. – s. 383
7. Kraszewski Józef Ignacy. Powieść składana. Katowice 2004, s. 215
8. Kurska Anna. Polska romantyków Kielce 1994. – s. 145

Матеріал надійшов до редакції 10.12. 2009 р.

Черноус С. С. Жанровое своеобразие путешествий Юзефа Игнатия Крашевского.

В предлагаемой статье рассматриваются художественные принципы и особенности жанра путешествия в творчестве Юзефа Игнатия Крашевского. Автор акцентирует внимание на неопределенности понятия литературного произведения, его жанровой свободе, взаимодействии с проблемой клише, а также анализирует зависимость от процессов, происходящих в литературе вообще.

Chornous S. S. Genre Originality of Jozef Ignacy Kraszewski Travels.

The article deals with fiction principles and peculiarities of travel genre by J. I. Krashevski. The author focuses on the vagueness of a literary work concept, its genre, freedom, interaction with the problem of a cliché, but also analyzes the dependence of the processes occurring in the literature in general.